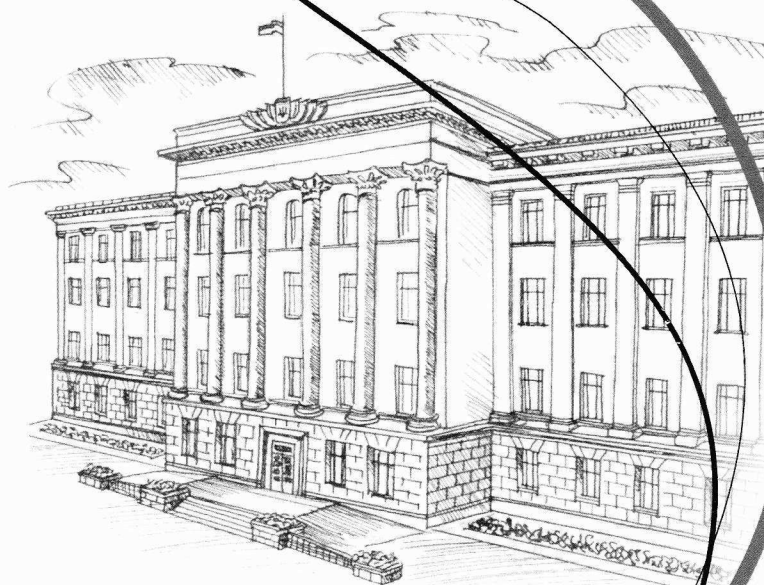
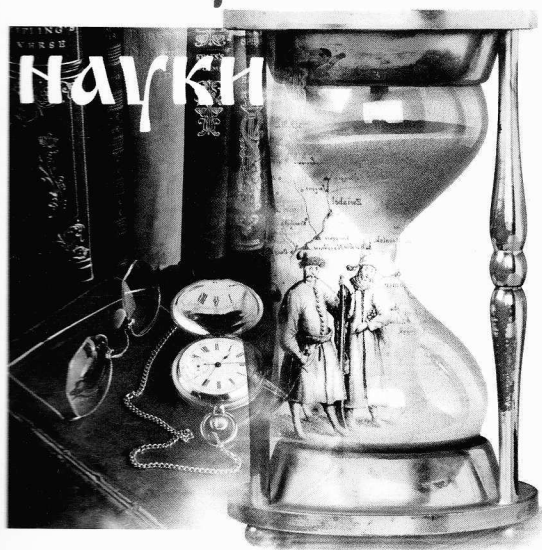

НАУКОВИЙ ВІСНИК

Волинського
національного
університету
імені Лесі Українки

ISSN 1729-360X

Історичні
НАУКИ

1. 2010

**Редакційна рада “Наукового вісника Волинського національного університету
імені Лесі Українки”**

Копан І. Я., доктор біологічних наук, професор.
Цьось А. В., доктор наук з фізичного виховання і спорту, професор.
Гаврилюк С. В., доктор історичних наук, професор.
Давидюк Г. Є., доктор фізико-математичних наук, професор.
Карлін М. І., доктор економічних наук, професор.
Мельник В. М., доктор технічних наук, професор.
Мірченко М. В., доктор філологічних наук, професор.
Смолюк І. О., доктор педагогічних наук, професор.

**Редакційна колегія
Історичні науки**

Гаврилюк С. В., доктор історичних наук, професор, головний редактор (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Баран В. К., доктор історичних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Заброварний Б. Й., кандидат історичних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Колесник В. П., доктор історичних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Кучинко М. М., доктор історичних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Кучерепа М. М., кандидат історичних наук, професор (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Макар Ю. І., доктор історичних наук, професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича).
Панишко С. Д., кандидат історичних наук, доцент (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Ткачук А. П., кандидат історичних наук, доцент (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Шваб А. Г., кандидат історичних наук, доцент (Волинський національний університет імені Лесі Українки).
Карліна О. М., кандидат історичних наук, доцент, відповідальний секретар (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

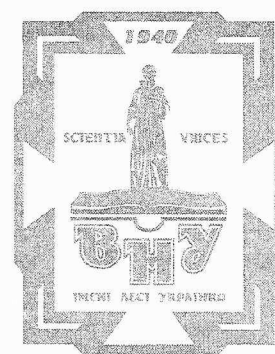
Рецензенти:

Литвин М. Р., доктор історичних наук, професор (Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України);
Кабачинський М. І., доктор історичних наук, професор (Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут);
Бондаренко Г. В., кандидат історичних наук, доцент (Волинський національний університет імені Лесі Українки).

Журнал є науковим фаховим виданням України, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора чи кандидата наук (див. додатки до постанов президії ВАК України від 09.06.2000 р. № 2-02/2, 12.05.2002 р. № 1-05/6, 09.06.1999 р. № 1-05/7, 11.10.2000 р. № 1-03/8).

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13, Волинський національний університет імені Лесі Українки.
Тел.: (0332) 72-83-87, 72-35-52. Факс: (0332) 72-35-52. Ел. пошта: lutsk.vezha@gmail.com.

Редактори: В. С. Голюк, Г. О. Дробот, Л. С. Пашук, В. Є. Сикора, Н. Я. Ярмольчук. Коректори: М. П. Гребенюк, В. С. Голюк, Г. О. Дробот, Т. В. Яков'юк. Оператори: Н. С. Раш, М. Б. Філіпович. Верстка Н. С. Раш. Свідомство про державну реєстрацію КВ № 14067-3038 ПР від 21.05.2008 р. Засновник і видавець – Волинський національний університет імені Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Підп. до друку 12.01.2010 р. Обсяг 28,1 обл. вид. арк., 28,36 ум.-друк. арк. Наклад 300 пр. Ціна за домовленістю. ВНУ ім. Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Друк – ВНУ ім. Лесі Українки (43025, м. Луцьк, просп. Волі, 13). Свідомство Держ. комітету телебачення та радіомовлення України ДК № 3156 від 04.04.2008 р. Зам. 2324.

Журнал видається з 1996 року

№ 1

Історичні науки

2010

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Охріменко Г. В., Скляренко Н. В.

Особливості кераміки волино-люблінської культури Західної Волині 4

Петрович В. В.

Основні етапи історико-соціальної топографії княжого Володимира 12

Бортнікова А. В.

“Вирок” Казимира Ягеллончика 1480 р. як джерело з історії митної політики на Волині 17

Денисюк В. І.

Утвердження православ'я як засіб зміцнення позицій російської влади
на Волині у 20–30-х рр. XIX ст. 23

Карліна О. М.

Волинське містечко XIX ст.: міський чи сільський тип поселення? 28

Бундак О. А.

Українська мова як один із визначальних чинників українського Відродження XIX ст. 34

Кравецька О. З.

Діяльність Сидора Голубовича в Тернопільській філії товариства “Просвіта” 39

Стародубець Г. М.

Кілька штрихів з історії релігійно-культурного життя с. Голибіси Волинської губернії
(XIX – перша половина 50-х рр. XX ст.) 45

Гуцалюк І. О.

Суд та судочинство в Західній Волині за Гетьманату П. Скоропадського 50

УДК 94(477.82)“17/18”:271.2

В. І. Денисюк – асистент кафедри давньої і нової історії
України Волинського національного університету
імені Лесі Українки

Утвердження православ'я як засіб зміцнення позицій російської влади на Волині у 20–30-х рр. XIX ст.

*Роботу виконано на кафедрі давньої і нової історії
України ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто проблему утвердження православної церкви на Волині в 20–30-х рр. XIX ст. На основі аналізу ситуації в Луцькому повіті автор спробував показати значення церковної організації в системі контролю російського уряду над селянами у Волинській губернії, дати характеристику ставленню селянства до православної, католицької та уніатської церков у цей період. Особливу увагу акцентовано на визначенні впливу досліджуваної проблеми на польсько-український соціоетнічний конфлікт.

Ключові слова: католицизм, православ'я, селяни, соціоетнічне протистояння, церква, шляхта, політика, консисторія, духовне управління.

Денисюк В. І. Утверждение православия как средство укрепления позиций российской власти на Волини в 20–30-х годах XIX в. В статье рассмотрена проблема утверждения православной церкви на Волини в 20–30-х годах XIX в. На основе анализа ситуации в Луцком уезде автор попытался показать значение церковной организации в системе контроля российского правительства над крестьянами в Волинской губернии, дать характеристику отношению крестьянства к православной, католической и униатской церквям в этот период. Особенное внимание акцентируется на определении влияния исследуемой проблемы на польско-украинский социоэтнический конфликт.

Ключевые слова: католицизм, православие, крестьяне, социоэтническое противостояния, церковь, шляхта, политика, консистория, духовное управление.

Denysyuk V. I. Orthodox Church Affirmation as the Means of Strengthening the Position of Russian government in Volyn Area in the 20–30th of the XIX century. The subject of the article is Orthodox affirmation in Volyn area at 20–30s of the XIX century. Using situation analysis in Lutsk povit, the author attempted to reveal the role of Orthodox church in Russian government control system on the territory of Volyn gubernia, and to characterize the villagers' attitude towards the Orthodox, Catholic and Uniate Churches during that period. The article pays special attention to defining the impact of examined problem on Polish-Ukrainian socio-ethnic conflict.

Key words: catolicizm, orthodoxy, peasants, socio-ethnic conflict, church, gentry, policy, consistory, religious government.

Постановка наукової проблеми. Протягом століть відносини українського народу, з одного боку, польського й російського – з іншого, склалися по-різному. Деякий час ці етноси входили в одну державу. Народи, які перебували в тісному сусідстві, мають багато спільного. Проте існує ряд питань, до яких ці три народи ставляться неоднаково, більше того – діаметрально протилежно. Залишається комплекс суперечливих та неоднозначних моментів спільного минулого, які були причиною національно-політичного протистояння. Вирішення всіх спірних питань історії – головна передумова на шляху до порозуміння та налагодження конструктивного діалогу, необхідного і для однієї, і для іншої сторони.

Зважаючи на соціоетнічне протистояння українського і польського етносів на Правобережній Україні у XIX ст., присутність “третьої сили” – російської адміністрації та їхню тісну взаємозалежність із культурно-релігійним компонентом, досліджувана проблема є життєво необхідною для розуміння специфіки суспільно-політичної ситуації в губернії в цей час.

Хоча обране для дослідження питання становить значний науковий інтерес, однак сьогодні немає праць винятково на тему утвердження православ'я як засобу зміцнення позицій російської влади на Волині в XIX ст. В історіографії радянського періоду питання релігії як тема наукового дослідження не було популярним. Проте існують роботи, теми досліджень яких опосередковано стосуються цієї проблеми. Частина трилогії Д. Бовуа [1], як і робота Б. Гудя [5], присвячена аналізу соціально-економічного конфлікту польського та українського народів наприкінці XVIII – початку XX ст., проте ці історики не ставили за мету дослідити процес зміцнення православної церкви у цьому регіоні.

Деякою мірою цієї теми торкаються публікації В. Шандри [17], О. Крижанівської [14], Ф. Сисина [16], О. Гордуновського [4], Б. Бойко [2], робота Г. Марахова [15]. Загалом історіографічний огляд проблеми дає підстави для висновку, що це питання не достатньо опрацьоване.

Мета статті – проаналізувати процес утвердження православ'я як засобу зміцнення російської влади у Волинській губернії (використання в роботі поняття “Волинь” стосується лише Волинської губернії) у церковно-релігійній сфері у контексті політики російської влади у цей час. Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань: визначити головні передумови та суть процесу утвердження православ'я і зменшення впливу католицької та уніатської церков на Волині в означений період; охарактеризувати зміст та засоби здійснення культурно-релігійної політики російської влади у регіоні у 20–30-х рр. XIX ст.; визначити вплив цієї політики на польсько-українські відносини в релігійній сфері.

Виклад основного матеріалу. Після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р. Західна Волинь була інкорпорована в державну структуру Російської імперії. Відповідно, домінування в регіоні поступово переходить від польської культури до російської. Проте цей процес не був миттєвим. Досить тривалий час у першій половині XIX ст. польська культура була домінуючою не тільки над українською (переважно селянською, якщо брати до уваги соціальне представництво. – В. Д.), але й над російською, титульною в імперії. До другої половини XIX ст. Правобережна Україна була польським регіоном в аспектах суспільної еліти, громадсько-політичних настроїв [3, 384].

Важливим чинником була присутність трьох конфесій християнства на території Волині: православ'я, католицизму та уніатства. Хоча дві останні поступово втрачали свій вплив через активну в цьому питанні політику російського уряду, все ж залишилися стереотипні уявлення поляків та українців щодо цих церков [16, 22]. У XIX ст. російська влада кваліфікувала греко-католицьку церкву як “латинську”, а отже ворожу. Відповідно вона була водночас містком між цими двома світами і дещо іншим, окремим, світом.

На думку автора, вагомими чинниками, що визначали ситуацію на Волині не тільки в релігійній сфері, а й загалом, були також: діяльність католицької церкви й прокатолицькі погляди польської шляхти, яка домінувала на Волині, з одного боку, та національно-культурна політика російського уряду – з іншого. У досліджуваному контексті її можна охарактеризувати як прагматичну, але формально у своїй основі мала ідейне начало. Вона визначалася в основному імперським девізом “один народ, одна релігія, один монарх”. У цьому списку панівною конфесією повинно було бути православ'я. Користуючись релігійним аспектом польсько-українського конфлікту, російська влада намагалася показати свою присутність та діяльність на Правобережжі як визволення православного “малоросійського” селянства з-під католицького панування.

Адміністративній владі допомагала дубльована (за вертикальним принципом) структура церковної організації. У межах губернії керувало останньою Волинське духовне управління. Воно мало повітові центри, такі як, наприклад, Луцьке. Кожна церква і священник в ній були її представниками на периферії. Зокрема, в Указі імператора від 11 грудня 1800 р. у пунктах № 2 і 4 йшлося про побудову суворой ієрархічної структури, на чолі якої в загальнодержавному масштабі стояв імператор як “самим Богом избранный Начальник”. Відповідно, консисторія повинна була вести “во всей строгости правосудие” всі справи, крім кримінальних і майнових [8, арк. 23].

Одним із напрямів діяльності православної церкви в Російській імперії, зокрема на Волині, була підтримка “общего спокойствия”, що означало відсутність будь-яких соціальних конфліктів серед населення. Так, в одній зі справ мотивація для початку слідства складалася з правової сторони (порушення закону) та морально-етичної. А саме: “...другі селяни через такий варварський крок спокушаються” [12, арк. 1]. Таким чином, духовне управління (в цьому випадку Луцьке, яке порушило справу) повинно було, крім усього, ще й слідкувати за спокоєм серед селянства. Можна припустити, що поняття “спокуситись”, імовірно, охоплює комплекс порушень традиційних норм консервативного патріархального суспільства та законів правової системи держави.

Православна церква була однією з опор російської влади на Волині. Майже кожна справа, що стосувалася релігії, порушувалася рапортом священника. Система такого “рапортування”, по суті, була розгалуженою сіткою контролю уряду на місцях і досить міцною. Існувало своєрідне страхування у ситуаціях, коли служитель церкви міг доводити до відома місцевих органів влади інформацію не

тільки про ситуацію у своїй парафії, а й за сусідні (у випадках, коли священик не справлявся з дорученим йому селом. – В. Д.), як це було у вже згаданій ситуації, пов'язаній із примушуванням поміщиком Чарновським селян із його економії в селі Тростянець працювати у святкові дні.

Характерно, що відповідальність за таке порушення була покладена не тільки на поміщика, а й на священика, парафія якого була церква в селі Тростянець [12]. Ця ситуація показує, наскільки російський уряд дивився на церкву як на допоміжну силу в питанні контролю селян.

Можна з упевненістю говорити про такі акції, як своєрідну рекламу нової влади на Волині, ілюстрацію її безкомпромісності та принциповості в релігійному питанні. Проте на місцях влади не завжди вистачало реальної сили та впливу для реалізації задекларованих положень. Відповідно, у польських поміщиків були можливості, які давали змогу заводити розслідування в “глухий кут”. Інколи справу передавали із земського суду в повітовий без чіткого рішення, де вона вже не мала продовження [12, арк. 34].

Показовими можна вважати випадки порушення справ, що стосувалися вигаданих та реальних утисків православної релігії на щойно приєднаних територіях.

Однією зі сфер втручання російської влади в конфесійну ситуацію була заборона пропаганди іншої (уніатської чи католицької) релігії. Так, коли влада дізналася про те, що священик Григорій Куршович в одному із сіл Луцького повіту пропагує уніатську віру, справу відразу було взято під контроль, причому не тільки світської влади, а й релігійної. Луцький повітовий суд звернувся до Волинського губернського правління, те, у свою чергу, – до Житомирської духовної консисторії із проханням дати коментарі та пояснення щодо конкретної справи. В цьому випадку підсудний був покараний трьома місяцями “на хлібі та воді” [6, арк. 2, 22].

У царині релігії, тісно пов'язаній із польською ментальністю, залякування з боку російської влади є досить масштабним, бо після конфіскації в 1832 р. 61 з 86 монастирів у трьох правобережних губерніях київський генерал-губернатор Бібіков піднімає у 1840 р. справу про переслідування кармелітами кріпаків-православних, щоб отримати змогу конфіскувати всі церковні маєтності. Православна церква, як зауважує Д. Бовуа, все більше стає троянським конем царизму в польському питанні. Землевласникам, які забезпечували належні умови життя й утримання 11 049 священиків на своїх землях (тоді як ксьондзів усього 603), заборонялися будь-які будівельні роботи в костьолах. Луцький єпископ був досить поступливим. Пізніше, у 1862 р., єпископат навіть був переведений до Житомира для полегшення нагляду за ним [1, 388–389].

Таким чином, характеристика культурно-релігійної ситуації на той час буде повнішою, якщо врахувати, що завдяки активній політиці Росії на теренах Волині до 1840-х рр. католицька церква поступово перестає тут бути активним фактором культурно-релігійного життя, проте її вплив подекуди зберігається через певні конкретні стереотипи та традиції.

Спільна релігія сприяла намаганням росіян довести селянам, що Польщі більше не існує і що їм вигідніше вважати своїм справжнім володарем царя. Римська курія, незважаючи на створення в 1596 р. уніатської церкви, яка забезпечувала збереженість східного обряду через визнання влади папи, ніколи не мала багато прихильників. У 1840 р. генерал-губернатор міг констатувати вдалу реалізацію указу 1839 року, зокрема – про прилучення великої групи уніатів (130 тис. душ) до православ'я [1, 70].

Надзвичайно важливо те, що 1796 р., одразу після приєднання до Російської імперії Волині, уніатська церква була ліквідована. Тому офіційно селяни за власним бажанням були приєднанні “отъ Унії къ Православію” [7, арк. 6].

Водночас “союзником” та об'єктом такої політики було українське селянство, суперником – польська шляхта. Використовуючи релігійні протиріччя, російська влада зміцнювала свою присутність на Правобережжі, витісняла польський елемент у культурно-релігійному житті, зберігала, а то й збільшувала прірву між двома етносами на Волині. Православна церква була знаряддям у руках російського уряду, яку той використовував для нейтралізації католицької та греко-католицької, що були частинами культури польської, а отже, для нейтралізації польського впливу на цій території. Це значною мірою зумовлювало ситуацію культурно-релігійних відносин двох народів.

Те, що українське селянство переважно було все ж “об'єктом”, тобто часто не свідомо та абсолютно не організовано брало участь у переході гегемонії від католицької церкви до православної на Волині, підтверджується й таким показовим моментом. Коли селяни виступали свідками у справах “релігійного питання”, в більшості випадків відповідали словами “не знаю”, “не чув”, проте, завдяки

вдало поставленим запитанням російських чиновників, навіть такі мінімальні свідчення ставали підставою для корисної владі рішення зі справи. Польська шляхта перекладала відповідальність за ті чи інші “невідповідності” (порушення закону) на селян, наприклад, словами “...то самі жителі” [6, арк. 8, 10].

Варто зазначити, що селяни були на стороні імперського уряду не завжди, адже за кілька століть католицизм та уніатство стало для багатьох вірою батьків, а значить, рідною. Скажімо, у 1771 р. греко-католицька церква мала 12 мільйонів віруючих, 13 тисяч парафіяльних церков і 250 василіанських монастирів, хоча вже в 1804 р. у Росії лишилося тільки 1 398 500 уніатів, 1 388 парафіяльних церков, 10 монастирів [2, 15].

У цьому випадку інновації російської влади в релігійній сфері для колишніх уніатів, а тепер православних, були своєрідним насиллям, якому вони намагалися протистояти. Наприклад, коли уніатська до 1796 р. церква була перетворена в православну в селі Білосток Луцького повіту, сюди прибув новий православний священик Яков Скульський. Проте, за його ж рапортом, селяни відібрали ключі від церкви, не допустили його до “священнослуження”, а в церкві вони “зовсім не роблять Благочестя, а навертаються там у унію” [7, арк. 4]. Луцьке духовне управління відреагувало майже миттєво. Вже за два дні після подання рапорта згадуваного священика ці дії селян були оголошені порушенням “присяги, вчиненої на Благочестя”, маючи на увазі вже згаданий перехід селян із католицизму в православ'я. Від місцевого земського суду вимагалось знайти порушників, “зробити з ними як із порушниками присяги і загального спокою” [7, арк. 4].

Це свідчить, наскільки монолітним у релігійному аспекті бажало бачити духовне управління селянський контингент на Волині, жодне порушення не могло залишитися безкарним.

Не в одній імператорській інструкції губерньського управління повідомлялося про те, що у випадку, якби селянин відмовлявся повернутись у православ'я, то його слід було б “вислати негайно до православного єпархіального начальства для вчинення... навіювання на рахунок повернення до його попередньої православної конфесії” [13, арк. 1–2].

В інших випадках, пов'язаних із спротивом селян у прийнятті православ'я, важливою була традиційна вірність поміщику як найвищому авторитету. Так, коли держава передала землі для священиків Полонського ключа в Луцькому повіті, то реально вони не змогли ними користуватися через наказ місцевого поміщика Стецького своїм “подданим” не допускати священиків туди. Селяни корилися та не дозволяли проходити туди останнім [9, арк. 3].

Слід звернути особливу увагу на те, що імперська влада, за своєю суттю, могла вимагати від підданих виключно уніфікованості в питанні конфесійної приналежності, тому нерідкими були ситуації, коли бюрократична машина йшла всупереч справжнім матеріальним інтересам конкретної людини. Скажімо, коли православного селянина Антона Ковальчука повідомили про те, що він не може надалі працювати органістом у костелі с. Несвіч через свою конфесійну приналежність, він перейшов у католицизм. Проте це відразу було помічено православною церквою, й тому наказано “повернути” його в православну віру [13, арк. 1].

Траплялися випадки, коли утиски на релігійній основі з польсько-католицької сторони були, радше, вигаданими російською владою, нереальними. Так, коли в одному із рапортів з'явилася інформація про те, що селяни в селі Боратин Луцького повіту працюють у святкові дні, було порушено справу. Відповідальність перекладено на поміщика Урбановського та економа цього помістя Йосифа Янковського (поляків-католиків), які нібито змушували працювати православних селян у ці дні. Хоча і такого варіанту відкидати не можна, все ж більш правдоподібним із контексту справи виглядає ініціатива самих селян попрацювати. Це підтверджується і тією обставиною, встановленою розслідуванням, що економія дозволила, а не змусила селян займатися роботою на полі, і що вони працювали не на землі поміщика, а на своїх наділах, тобто це не могла бути панщина [10, арк. 7].

Та все ж об'єктивно в основному в релігійній сфері російська влада справді стала на захист прав селян. Адже вони у своїй абсолютній більшості були православними, а під час урядування на Волині Речі Посполитої привілейоване становище тут займала католицька церква, тобто селяни були піддані тиску (причому не тільки у вигляді пропаганди) у релігійному питанні з боку католицької церкви. Крім того, як уже було сказано, польсько-українські відносини мали характер протистояння соціо-етнічного характеру, яке переходило і в інші сфери. Ситуація кардинально змінилася після приходу

російської влади на цю територію. Скажімо, церковні старости були звільнені від повинностей за імператорським наказом. Коли ж поміщики села Андрушівка Кременецького повіту почали примушувати працювати їх, то була порушена справа. Під час слідства викрито аналогічні порушення і в інших селах цього повіту. Відповідно, влада повністю стала на бік селян [11].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на основі проведеного дослідження автор зробив такі висновки. Відбувалася заміна православною церквою як домінуючої католицької та уніатської. Значною мірою це було наслідком релігійної політики російського уряду на Волині, бажанням та можливістю виступити захисником скривджених селян. У релігійній сфері переважно так і було. Селяни отримали можливість вільно сповідувати православ'я, але почалися утиски католицької та греко-католицької церков. Досить часто влада переслідувала свої цілі, спрямовані на витіснення польського впливу на Волині, заміну польської шляхти російським дворянством, створення фундаменту для популярності російської влади серед селян і т. д. Російський уряд створив на Волині дубльовану адміністративному апарату структуру церковного характеру, яка, проте, підпорядковувалася світській владі і була однією з її опор. Переслідувалися католицькі церкви на основі нерідко вигаданих звинувачень. У польсько-українських відносинах це реалізувалося у зменшенні утисків переважно православних українських селян польськими, майже виключно католицькими поміщиками, появі можливості перших апелювати до влади як до вищої інстанції.

Дослідження має перспективу бути продовженим шляхом аналізу до цього часу невикористаних архівних матеріалів з інших колишніх повітових центрів, порівняння та виділення особливостей і закономірностей проходження процесу зміни домінування церков, політики російського уряду в релігійній сфері у різних районах губернії.

Джерела і література

1. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор : польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Даніель Бовуа ; пер. з фр. З. Борисик. – К. : ІНТЕЛ, 1996. – 416 с.
2. Бойко Б. С. Етноконфесійна структура населення Волині у XIX – початку XX ст. / Б. С. Бойко : зб. навч.-метод. матеріалів і наук. ст. іст. ф-ту ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ “Вежа” ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. – Вип. 14. – С. 12–17.
3. Війни і мир, або Українці – поляки : брати / вороги, сусіди... / за заг. ред. Л. Івшиної. – К. : АГЗТ “Укр. прес-група”, 2004. – 560 с.
4. Гордуновський О. Поміщицьке землеволодіння у Правобережній Україні у правовому полі Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX сторіччя) / О. Гордуновський // Історія України. – 1999. – № 35. – С. 5.
5. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століть / Богдан Гудь. – Л. : [б. в.], 2006. – 448 с.
6. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. 361, оп. 1, спр. 1.
7. Там само, спр. 3.
8. Там само, спр. 4.
9. Там само, спр. 17.
10. Там само, спр. 113.
11. Там само, спр. 221.
12. Там само, спр. 242.
13. Там само, спр. 325.
14. Крижановська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20–50-х роках XIX ст. / О. Крижановська // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 130–142.
15. Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX в. / Марахов Г. И. – К. : Вища шк., 1973. – 151 с.
16. Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів / Френк Сисин // Польсько-українські студії. Ч. 1. Україна – Польща : історична спадщина і суспільна свідомість : матеріали міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – К. : Либідь, 1993. – 264 с.
17. Шандра В. С. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В. Шандра // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 143–155.

Статтю подано до редколегії
17.11.2009 р.